

Jože Koropec

IZ ZGODOVINE DOLNJEGA SLOVENSKEGA POSAVJA V PRVI POLOVICI 16. STOLETJA

Referat na 22. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Brežice—Krško, 27.—29. 9. 1984.

Mučna in vznemirljiva druga polovica 15. stoletja, doba, v kateri bi na Slovenskem najmanj rad živel, je bila mimo. O naslednjem polstoletju zve naša mladež že precej v šolah. Rad bi se srečal z razpravo, kako so v njem na našem prostoru sodobniki, bilo učeni in razgledani, bilo neuki in nepismeni, spoznavali in dojemali svojo sodobno občo ali svetovno dogajanje.

Kako je tekla domača zgodovina, o tem nekaj misli in besed za 19 minut. Najvažnejše se mi zdi sledeče: Prvi slovenski kmečki upor, posledice mohačke bitke, pojemajoča turška nevarnost, priselci z juga, zemljiška gospodstva, trško in mestno prebivalstvo, zarodki za reformacijo.

Prvi slovenski kmečki upor

Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev II, Ljubljana 1980, nam je nedavno razširila spoznanja o njem. Glede na obravnavano pokrajino naj še kaj rečem. Kočevski prekucuhi so okoli 1. marca 1515 ustrelili Jurija Turna, ki je gospodoval tudi krškemu zemljiškemu gospodstvu. Padel je prvi zemljiški gospod na Slovenskem. Na zaostritev puntarskega boja je vplival ogrski krvavi Dožev upor v slovenskem sosedstvu v prejšnjem letu. Tudi podložniki slovenskega dolnjega Posavja so na konjiškem zborovanju na začetku junija vplivali na vsebino pismenih pritožb, med katerimi bi posebej naglasil to, da so proglašali vinograde, njive in kmetije samo in edinole za svojo in vladarjevo last. Na bojnem shodu pri Brežicah na samem robu nemškega cesarstva se je prvič v slovenski zgodovini zbralo okoli 9 000 ljudi. V boju pri Slovenskih Konjicah hitro za tem, je sicer Pirova Stubenbergova zmaga prizadela tudi udeležence brežiškega shoda. Tolkli so vsekakor nad vse časten boj, in se prav zaradi tega odločili za vnovično veliko bojno srečanje z gospodo, za veliko ostro celjsko bitko na osmojuljsko nedeljo. Vest o premnogih padlih razodeva, da je število kmečkih borcev bilo morda še višje od udeležencev brežiškega bojnega shoda. Šele tabori z geslom Zedinjene Slovenije so pritegovali v letih 1868—1871 toliko in več ljudi. Nasploh ima Prvi slovenski kmečki upor najčastnejše mesto v kmečki puntariji svetovnih razsežnosti, čeravno se je najbolj zaradi nezadostne pripravljenosti udeležencev na žrtve tragično končal.

Istega dne, ko je vojska Junija Herbersteina 22. julija pritislila iz Celja prek Brestanice na Kranjsko, sta se na Dunaju poročala hči in sin ogrskohrvatskočeškega kralja s cesarjevima vnukom in vnučko. Dvojni poroki je sledila zvečer zaroka 35-letnega novopečenega štajerskega deželnega glavarja Sigmunda Dietrichsteina, človeka, ki so ga aprila kranjski puntarji žalili na svojem zborovanju pri Ljubljani, človeka, ki je maja poslal svoje komisarje, da so zmrcvarili že utrujeni konjiški puntarski shod, človeka, ki je še junija pospešil pri vladarju odhod cesarjeve vojske nad kmete in pomagal poveljevati v bojih s koroškimi podložniki, človeka, ki ga bodo deset let kasneje ujeli v veliki nemški kmečki vojni. Priči pri njegovi zaroki sta bila hrvatskoogrskočeški kralj in sam cesar. Gostija za vse tri pare je bila v dunajski palači 15-letne Dietrichsteinove zaročenke. Med svati bi spoznali tudi poljskega kralja, 6 knezov, 2 kardinala in 13 škofov. Dietrichsteinovi zaroki je sledila poroka že naslednji dan. Na Kranjskem so se takrat ob Savi že razdivjale Herbersteinove čete.

V korist v uporabi prizadetih zadolženih kranjskih deželnih stanov so v letu 1515 odslovili Žide iz dežele. Neke vrste kazni za uporabo je bil tudi turški vdor leta 1516. Turki so živo spremljali Prvi slovenski kmečki upor in se tudi zato odločili za pohod na zahodno Kranjsko, v kateri so bili pred tem predzadnjič leta 1499, zadnjič 1511 in za tem znova šele leta 1522. Tudi vojna z Benečani bi se brez Prvega slovenskega kmečkega upora lahko zaključila že leto prej.¹

Z brežiškega sveta zvedemo tudi za zaplembo puntarskega premoženja kot enega izmed maščevalnih ukrepov. V urbarju leta 1525 sta bila popisana tudi 2 grajska vinograde severno od Brežic na Malem Vrhu in Slopnem pri Brezju. Velika sta bila za 80 kopačev, grad ju je vzel puntarjem leta 1515.

Posledice mohačke bitke

Slovensko-hrvatska meja je bila stoletja dolgo večkrat stičišče sovražnih držav. Spomnimo se na Ulrika Orlamündeja, na oblikovanje meje med nemškimi cesarstvom in ogrskohrvatsko državo od Drave do Jadrana, na Belo IV., na vojno s Celjskimi in na kralja Matjaža. Po mohački bitki 1526 so postali Habsburžani spriči skrajne turške napadalnosti vladarska rodbina tudi na Ogrskohrvatskem in na Češkem. Kdo od sodobnikov bi si takrat drznil meniti, da bo pri tem ostalo blizu 400 let.

Že v prvi polovici 16. stoletja so se čutile ugodne posledice nove personalne unije na obeh straneh meje, ki je začinjala že bolj naklonjeno povezovati kot pa sovražno ločiti. Sosedom so se bolj odprla pota, stiki so se pomnožili in poglobljali. Slovence in Hrvate so družili ne le skupni turški sovražnik, ne le več kje za podložnike skupni zemljiški gospodje, temveč še mnogo bolj sproščeno sosedstvo in živahnije gospodarske vezi, zlasti v trgovini. Slovenskohrvatsko sorodstvo je postajalo še tesnejše. Meja ni bila posihodob sovražna ločnica. Koristna Vojna krajina brez personalne unije ne bi zaživela, žumberaških uskokov ne bi bilo, skorajšnja skupna pot hrvatskih in slovenskih podložnikov Bega (= Ambroža) Gubca-Matije bi bila neustvarljiva.

Pojemajoča turška nevarnost

Slovensko Posavje ob hrvatski meji je sicer še vedno trajno živelo v velikem strahu pred Turki. Ti pa sem skorajda vso prvo polovico 16. stoletja niso prišli v večjem številu. Celotno prvo petino 16. stoletja so Slovenci v celoti komajda videli Turke množično na svoji zemlji. Nato so med 1522 in 1532 bili tu bojda prek 50-krat, vendar izrazito na zahodnem Kranjskem. Sicer tudi ti pogostni vdori niso bili več posebej močni. Vzhodna Kranjska in slovenska Štajerska sta tudi ta čas le redko doživeli turške plenilce. V letih 1546 in 1547 so Turki prišli na Kranjsko zopet najbolj v njene zahodne predele. Turki (kdo so to pravzaprav bili) so usmerjali svoje glavne sile drugam, notranjeavstrijska obramba je postajala vedno boljša.

Priselci z juga

V zvezi z boji s Turki je prihajalo do naraščajočega priseljevanja ubežnikov s turške strani. Priselci so napolnjevali vrzeli iz druge polovice prejšnjega stoletja. V brežiškem urbarju iz leta 1498 najdemo le tu in tam kakšnega Cvitkovića, Ibana, Turka in Vogriča. Naslednji brežiški urbar iz leta 1525 je prikazal porastli priliv življa s hrvatske strani. Priselci so bili Bežjaki, Kotolarići, Krabati, Peterkovići, Turki, Veranići, sploh množično ljudje s priimki na -ić v brežiškem spodnjem uradu ob hrvatski meji.²

Seznamni davčnih zavezancev leta 1527 so sicer za obravnavano pokrajino prav redko ohranjeni. V njih okoli Brestanice skorajda še ne naletimo na priselce. Mimo-

¹ Jože Koropec, Mi smo tu. Veliki punt na Slovenskem v letu 1635, Maribor 1985.

² Jože Koropec, Brežice v srednjem veku, ČZN 47, 1976 (Jože Koropec, Brežice), 93-116.

grede bi opozoril, da so izrednega pomena za slovenski ženski svet. Šele v njih je žena v popisu enakovredna moškemu. Žene studeniških podložnikov pri Lisci so klicali z imeni Barbara, Gera, Helena, Liza, Lonka, Marina, Marjeta in Zofija.³ Zanimajmo se za nekaj sevniških priimkov v naslednjem 1528. letu: Cimerman, Gordina, Gordinčič, Hrušaver, Jankovič, Kalič, Klugič, Kosolič, Krelj, Krvnik, Logoja, Medar, Osel, Pauše, Pepelar, Prosonik, Ravbar, Rogina, Stopar in Šuštar.⁴

V tridesetih letih poznamo izgubo za kostanjeviški samostan, ko so uskoki dobili v Žumberaku prek 100 kmetij, kar je pomenilo tretjino samostanske posesti.⁵ Iz poimenskih imenjskih cenitev leta 1542 lahko povem o brestaniškem zemljiškem gospostvu, da je kar šestina družin imela uskoške priimke, zlasti in Pesjem in Gornjem Lenartu, v zahodnem sosednjem gospostvu Ruda pri Lisci le redkokateri podložnik.⁶ Če pritegnem še krški urbar iz leta 1570, slišimo, da je v krškem hribovskem uradu že bila petina priselcev, v nižinskem uradu še več. Tu je bilo 11 od 14 krajev skoraj povsem prišleških.⁷

Zemljiška gospostva

V prvi polovici 16. stoletja je bil svet obravnavanih treh zdajšnjih (1984) občin razdeljen na okoli 25 zemljiških gospostev, velikih, srednjih, majhnih in prav neznatnih, domačih, sosednjih in prav od daleč, večina vladarjevih, oddanih začasno drugim.

Sevniški urbar iz leta 1528 ponuja v primerjavi z urbarjem iz srede prejšnjega stoletja naravnost grozljivo podobo, ki pa je pretežno posledica konca 15. stoletja. V zahodnem delu gospostva je število družin opadlo kar na tretjino, ki gospodari na skoraj enakoštevilnih pridruženih puščah kot poseduje aktivne posesti. Pri tem pa so registrirali le 40 pušč, nad 60-imi so že čisto obupali in jih niti beležili niso več. Samo tretjina družinskih poglavarjev je bila poimenovana s priimki, kar je bilo možno takrat le pri redki poseljenosti. Bistveno boljše je bilo proč od Save pri Reštanju.⁸

Oglejmo si mlado vladarjevo zemljiško gospostvo Rudo. Raztezalo se je na prostoru Lisce, še v žebniškoradeškem deželnskosodnem okolišu na štajerski strani. Zaznavno je šele na začetku 16. stoletja. Leta 1542 so ga v prijavi imenjske cinitve sestavljali gozd z lovno in pašno pravico, 59 podložniških družin (7 kočarskih, 34 srednjekmečkih in 18 velikokmečkih) v 22 majhnih krajih, v katerih naletimo tu in tam tudi na druge podložnike. Sestavljalo ga je tudi 46 gorninskih vinogradičev v treh goricah. Pušč ni bilo. Imena hišnih gospodarjev so bila izrazito cerkvena; 25 od 59 jih še vedno ni imelo priimkov. V 7 krajih so bili prvoimenovani s priimkom Supan. Čujmo priimke: Adran, Cadran, Cvišek, Černe, Forstner, Gerinec, Hlebec, Husar, Juralič, Krajcar, Kuhar, Majcen, Mofric, Mojgel, Mulner, Narir, Pider, Pust, Rudar, Strelek, Šuster, Veber, Volk, Voršek, Vran, Zajko in Zumer. Ker je bil Strelek že med pokojnimi, se kot edina žena v popisu javlja njegova vdova, vendar brez imena.

Najvažnejša vrednost v imenju so bile nepremičnine, ocenjene z imenjskimi goldinarji: od 15 do 54 s poprečjem 29. Nepremičnine so pomenile 3 petine podložniškega imenja, živina ostali 2 petini. Preseneča konjereja pri kar 36 družinah. Brez govedi so bile le 3 družine, sicer je bilo po izračunu pri družini poprečno 7 govedi. Takšno poprečje je bilo tudi pri svinjah, ovcah in za glavo manj pri kozah.

Vinogradi so bili ocenjeni od 4 do 17 goldinarjev s poprečjem 10 goldinarjev. Tretjina sogornikov je bila iz vrst lastnih podložnikov, drugi iz zemljiških gospostev

³ Seznam glavarine, Leibsteuer 1527/206, Štajerski deželni arhiv v Gradcu (Šda).

⁴ Urbar za zemljiško gospostvo Sevnice 1528, Zapuščina Milka Kosa, fasc. 26, Zgodovinski inštitut Milka Kosa pri ZRC SAZU Ljubljana (Sevniški urbar 1528).

⁶ Jože Koropec, Brestanica z okolico in Brestaniški do 17. stoletja, Brestanica, Zbornik, 1982 (Jože Koropec, Brestanica), 59.

⁷ Jože Koropec, Krško v obdobju velikih slovenskih kmečkih vstaj, Krško skozi čas, 1977 (Jože Koropec, Krško), 52.

⁸ Sevniški urbar 1528.

Jurklošter, župnišče Loka, Sava, Studenice, Svibno in iz gospostva Višenjskega iz Radeč, za en vinograd cerkvice svetega Jošta pri Razborju. Tako jo tu prvič srečamo. Vinogradništvo je bilo sredi 16. stoletja na Slovenskem v močnem porastu.

Prijavo za Rudo je podpisal in pečatil zemljiški gospod Krištof Črnomaljski 20. junija 1542. Njegovo gospostvo je bilo ovrednoteno s 74 imenjskimi funti, bilo je majhno. Imenjske cenitve iz leta 1542 so močno vplivale na vsebino poznejših deželnoknežjih novoreformiranih urbarjev. Leta 1543 je Črnomaljski odposlal v Gradec 14. novembra novo imenjsko cenitev, izdelano po novih zahtevanih določilih. Od svojega zemljiškega gospostva Ruda, ovrednotenega takrat le z blizu 68 imenjskimi funti, je dobil letno 42 goldinarjev (= 2 letni plači radeškega mitninskega pisarja), 126 graških četrtov (po blizu 80 litrov) činžne pšenice, 130,5 graškega četrta ovs, 6 graških četrtov rži, 26,5 vedra (po blizu 42 litrov) desetinskega vina, 17 veder drugega vina, 51 kur in 114 činžnih pogač. Ker ni urbarja za obravnavano gospostvo, nam je takšna imenjska cenitev zelo dobrodošla za ovrednotenje podložniških bremen. Najhujša je bila vsekakor oddaja žitaric v poprečju po 2 graška četrta pšenice in tudi toliko ovs. Imena in središča Krištofovo zemljiško gospostvo še ni imelo. Nanj naletimo šele v kmečkem uporu 1573.

Zakaj sem izbral za predstavo prav to gospostvo? Ne zaradi modela. Slovenci smo v zgodovini toliko močni, da lahko za mnoga stoletja raziskujemo lastno preteklost na majhnem slovenskem prostoru kar v celoti. Rudo sem izbral zato, ker je bilo doslej komaj poznano. Vsekakor je zaslužil tudi ta rod podložnikov okoli Lisce, kakor zasluži sleherni rod povsod, ne oziraje se na čas, ki ga je živel in ga živi, da se uvrsti v zgodovino, pa naj gre za družino revnega Matevža Voršeka na Porebru pri Kremenu, ki ni imel ničesar drugega kot nepremičnino za 20 imenjskih goldinarjev, ali pa za družino Mihe z Velikega Podgorja, ki še sicer ni imel priimka, nepremičnin pa dva in polkrat toliko kot Voršek, dalje konja, 4 vole, 5 krav, 2 teleta, 13 svinj, 20 ovac in 15 koz, vendar še vedno manj kot brestaniški Urban Sajevec iz Pustih Ložic, ki je nakrmil konja, 23 goved, 20 svinj, 46 ovac in 15 koz.⁹

Trško in mestno prebivalstvo

Za imenjske cenitve je živel v brestaniškem trgu 16 družin in dvoje hlapcev brestaniškega zemljiškega gospostva, 6 družin brestaniškega obsavskega stolpa in še kakšna družina, vezana na cerkev. Delno od obrti jih je živela polovica, med njimi ranocelnik.¹⁰

Brežice so si 1501 izposlovale pravico do mestnega grba. Mestu je bila priznana tudi pravica do tedenskega sejma ob sobotah in do 2 letnih štiritedenskih sejmov. V uporu leta 1515 je mesto zgorelo. Leta 1525 je živel v mestu le dobrih 50 družin, ki pa so morale opravljati tudi delo za grad do 5 dni na njivah in do 7 dni na travnikih. Med domačimi so živele tudi že hrvatske družine, pa Švab in Esterajher. Mitnica je prinesla letno do 100 goldinarjev (mitnica v Dravogradu 241 goldinarjev), mitninske knjige niso pisali. Leta 1528 je mesto znova gorelo. V obnovo se je iz vojaških razlogov vključil tudi vladar. Mnogo se je zidalo. So se pa še leta 1551 Brežičani čutili za meščane »revnega obmejnega mesteca«.¹¹

V Krško so prihajali tovarniki iz Hrvatske in tu zamenjavali žito za morsko sol kranjskih kmetov. Mestu sta bila priznana 2 letna sejma, leta 1530 še tretji. Zaradi turške nevarnosti so mesto posebej utrjevali. Leta 1570 je živel v njem 146 družin.¹² Brežiški urbar je poznal leta 1525 kot del Vidma Stari trg.¹³ V trgu Sevnici so leta 1448 popisali kar okoli 130 družin. Potem dolgo nimamo vira o njegovem prebival-

⁹ Imenjska cenitev 1542—43 za zemljiško gospostvo Rudo, 39/571, Šda.

¹⁰ Jože Koropec, Brestanica, 56.

¹¹ Jože Koropec, Brežice, 93—116.

¹² Jože Koropec, Krško, 45—58.

¹³ Jože Koropec, Brežice, 108.

stvu. Moral pa je trg trpeti vsaj tako kot okolica. Tako je verjetno bilo sredi 16. stoletja v Sevnici bistveno manj tržanov.¹⁴

Ker poznamo skromna števila prebivalstva za sredino 16. stoletja za Brestanico, Brežice in Krško, smemo s pomočjo primerjave z usodo Sevnice sklepati, da so tudi ta naselja premogla 100 let prej dosti več ljudi. Glede velikosti obravnavanih naselij bi upal meniti, da je sredi 16. stoletja njihov vrstni red bil takle: Krško — 140 družin, Brežice — 50 družin, Kostanjevica, Sevnica, Brestanica — 20 družin.

Zarodki za reformacijo

Mreža župnijskih središč za papeževe kristjane je bila dovolj gosta: Brestanica, Brežice, Leskovec, Loka in Sevnica. Ta so uživala podporo jurkloštrskega, kostanjeviškega in studeniškega samostana. Tudi obravnavani svet je pomagal oblikovati zarodke za slovensko reformacijo. Tržaški škof Peter Bonomo je dal 1527 Primožu Trubarju na razpolago dohodke svoje beneficijske župnije Loke. Tudi z njimi je študiral na Dunaju. V Brestanici se je rodil Adam Bohorič. V Brestanici se je pojavil prekrščevalski služabnik bivšega dvornega maršala salzburškega nadškofa. Leta 1541 je tu ubil Jurija V. Brestaniškega, zemljiškega gospoda Brestanice, Brežic in Kozjega. Nameraval se je nato poročiti z njegovo vdovo. Štiri leta za tem so ga usmrtili v Gradcu. Okoli leta 1547 je v Krškem zagledal luč sveta Jurij Dalmatin. Leta 1551 je začel svojo 15-letno učiteljevanje v krški šoli Adam Bohorič. Nanj je tu zadel njegov najslavnejši učenec Jurij Dalmatin. S temi možmi je našla tudi govorica Slovencev v obmejnem Posavju pot v slovenski knjižni jezik že ob njegovem rojevanju. Jernej Kopitar se je veselil leta 1808 takole: »O da, vrli Bohorič, tebi in tvojim prijateljem se mora naš jezik zahvaliti, da je že pri svoji prvi pojavi prinesel s seboj tisto slovnično pravilnost in doslednost, ki je drugi jeziki niso dosegli niti po mnogih modelih in spremembah.« V oddaljenem Wittenbergu je Adama Bohoriča in Jurija Dalmatina najbolj družilo leto 1584. Zato letos vse do Silvestrovega gaudeamus.

Zusammenfassung

AUS DER GESCHICHTE DES UNTEREN SAVA- GEBIETES IN KRAIN IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 16. JAHRHUNDERTS

Jože Koropec

Als großer Ansporn für den Ersten slowenischen Bauernaufstand von 1515 ist die kriegerische Massenzusammenkunft bei Brežice zu betrachten. Die Folgen von Mochač-Schlacht von 1526 waren für das angrenzende slowenische Sava-Gebiet von Nutzen. Die Türkengefahr nahm ab, die Zuwanderer aus dem Süden füllten massenweise die leeren Stellen aus, die in der zweiten Hälfte des vorangehenden Jahrhunderts entstanden waren. Die Eigentümerstruktur des Grundherrenbesitzes war in Auflösung. Die Landwirtschaft, vor allem der Weinbau, war gegen Mitte des 16. Jahrhunderts wieder im Aufbau. Die Markt- und Stadtbevölkerung lebte dahin. Der Anteil des angrenzenden Sava-Gebietes bei der Geburt des Luthertums war im slowenischen Raum außerordentlich groß.

¹⁴ Milko Kos, Urbarji salzburške nadškofije, Ljubljana 1930, 131—134.

¹⁵ Joško Humar, Primož Trubar rodoljub ilirski, Koper, Trst 1980, 554.